

Pero MARIJANOVIĆ

KAMEN I ČOVJEK NA RADIMLJI I OKO NJE

Ne tako davno ovo su bili prekrasni šumoviti predjeli. Te nestale šume samo se djelomično mogu prepoznati u ostatku šuma na Brštaniku i Dabrici. Tekli su potoci i rijeke. Među njima najljepša Radimlja. Kamen je bio duboko pod pokrivačem, flišnim i humusnim a potom šumskim. Na sve strane bujao je život. Nekropola stećaka Radimlja nije samo začudan spomenik pokojnicima tog vremena već izuzetan spomenik tom vremenu, njegovim kulturnim, ekonomskim i političkim prilikama.

Legende o postojanju sidara u stjenama za koje su se nekada vezali brodovi u kanjonu Radimlje ali i šire (praktično se te legende susreću po cijeloj Dalmaciji) se vjerojatno temelje upravo na činjenici da su nekada postojali bogati površinski vodotoci. Legende zapravo predstavljaju kolektivno sjećanje na ta davna vremena bogata vodama. Rijeka Radimlja u doba kulture stećaka je bila bogata vodom, ali brza i s puno mulja te dva brzotoka u gornjem dijelu kanjona. Plovnost nije potpuno isključena naročito ako su bila u pitanju mala plovila koja su se sklanjala pred potragama i borbama u Neretvanskom kanalu. Geomorfološke i geotektonske analize dopuštaju plovnost rijeke Neretve i njenih pritoka duboko u kopno.

Nisu, dakle, ovdje slučajno tolike gomile, gradine, ostaci utvrđenih gradova, nekropole, kiklopske zidine, spilje s prahistorijskim crtežima. Riječ je o lokalitetu čije vrijednosti, nažalost, samo rijetki istraživači poznaju. Mnogi čak nisu ni svjesni povijesne, prirodne i kulturne vrijednosti ovoga prostora. Korijen njegovu povijesnom i kulturnom značenju je upravo u tom nekada prirodno nadarenom podneblju i izvanrednoj klimi.

Neka se pobroje samo važniji lokaliteti: nizvodnije od nekropole je okapnica s prahistorijskim crtežom, zatim nekropola stećaka Radimlja, slijedi Daorson s kiklopskim zidinama, sjevernije je gradina Tonj, Grahovača, neobična spilja zvana Tamnica, Crkvine, Tabačko guvno s jezercem i spiljom,

posebno bojene litice zvane Crvene stijene, Sedlo s stećcima, malo poznat krški kanjon Istupa sa slapom preko 200 m visine, krški izvor na Istupu, lokalitet Crkvine s dvadesetak stećaka na Istupu, te na kraju kotlina Dabrica s kanjonom Radimlje unutar rasjedne paraklaze širine oko dva metra i visine i do 50 metara i ostacima utvrđenoga grada Koštuna.

O tom davnom, drukčijem a možda i sretnijem vremenu ostali su svjedočiti neki toponimi. Tako se u kanjonu Radimlje jedan lokalitet zove Markovića vinogradi a drugi Džardin (vrt, bašča). Danas su to kamenita bespuća u koja čovjek ne zalazi.

To sretno vrijeme zauvijek je prošlo. S njim su nestale šume, rijeke, potoci... Potoci su se pretvorili u neprepoznatljive gudure a korito rijeke Radimlje je presušilo. Vode su se spustile niže i teku ispod korita. Gdje su nekada rasle šume, danas je tek makija, sparušena i spaljena tijekom suhих ljeta. Čitav region se pretvorio u svoju suprotnost i najveću opomenu koju čovjek može doživjeti kada je njegov okoliš u pitanju.

U tim prošlim vremenima kamene litice su virile iz plodnog tla i služile su čovjeku umjesto lista papira da na njima ostavlja poruke o sebi i svom vremenu. Susret čovjeka i stijene trajan je biblijski motiv i gotovo redovito prethodi susretu Boga i čovjeka u Starom Zavjetu.

Tadašnji tradicionalni sustav vrijednosti uspoređen je s kakvoćom i veličinom kamenih blokova monolita i kvazimonolita. Taj sustav se temeljio na fizičkim (mehaničkim) svojstvima stijene i njihovim prednostima u poređenju s ljudskim životom: žilavost i dugovječnost. Presudnu ulogu u tom sustavu vrijednosti ima i činjenica da su veći i kvalitetniji blokovi kamena prava rijetkost u prirodi, suprotno očividnoj masovnosti pojavljivanja stijene na ovim prostorima. Procjenjuje se da se tek 1% raspoložive stijenske mase može klesati u kamene blokove. 99% stijene je toliko prirodno oštećeno da se praktično drobi u sitne komade pri pokušaju obrade. Nadalje, udio onih većih blokova, kakve su zasigurno bogatiji i ugledniji ljudi tog vremena priželjkivali na svom grobu da trajno svjedoče o njihovoj moći i slavi, mjeri se promilima.

Zanimljivo je napomenuti da se jedan od najvećih i najhomogenijih kamenih blokova ovog podneblja nalazi na jednom stećku u Rotimlji. Dvanaestak kubičnih metara gotovo idealnog monolita je prava rijetkost ovih prostora i u vrijeme kulture stećaka taj blok je imao vrlo veliku vrijednost. Za takve rijetke monolite su vezane i legende. Primjerice, na kamenu je zaspala djevojka, a kada se probudila, razboljela se i umrla. Stradanje djevojaka trajan je motiv legendi, ali ovaj se mogao temeljiti na prirodnim činjenicama. Veličina i unutarnja homogenost kamenog bloka čini ga svojevrsnim toplinskim spremnikom čija se unutarnja temperatura može bitno razlikovati od vanjske. Legenda bi se mogla zasnivati na toj činjenici.

S prirodnog i statističkog stajališta zanimljiva je konstatacija da se udio većih blokova u stjenskoj masi približno vlada po poznatom Normalnom zakonu. Što je blok veći i homogeniji, rjeđi je. Prema tom zakonu, Rotimski monolit predstavlja pravi prirodni fenomen i rijetkost. Jedan takav blok se može pronaći u nekoliko milijardi kubika stijene. Može se zamisliti kakvu je vrijednost predstavljao u doba kulture stećaka i to ne samo zato što je velik i homogen već i zato što je rijedak u prirodi (slično je i zlato formiralo svoju vrijednost).

Opisani sustav vrijednosti stvorio je poseban odnos ljudi prema potencijalnim blokovima kamena u doba kulture stećaka, ali u nešto izmijenjenu obliku i sve do danas. Moglo bi se čak govoriti o svojevrsnom «putu kamenih blokova» po uzoru na poznati «put svile». Još za života, čovjek koji je držao do svog ugleda, tražio je kameni blok po veličini i kakvoći primjeren vlastitoj predodžbi o sebi. Blokovi su traženi ili očekivani ispod kamenih litica, a rjeđe izravno sječeni iz masiva. Takvi radovi se vide, primjerice, u Mostarskom blatu (lokalitet Kamenak) ili u blizini stećaka na lokalitetu Istup. Manji rizik je bio u slučaju prirodno pronađenih odvalnih blokova pošto su testirani na monolitnost prilikom svog pada i kotrljanja. Ako se klesao iz masiva, uvijek je postojala mogućnost skrivene pukotine koja na kraju pokvari mukotrni posao.

Mnogi koji su pronašli kvalitetniji blok ipak ga nisu mogli postaviti na svoj grob, ili grob bližnjega, jer su bogatiji bili spremni za njega platiti. Redovito je veći i kvalitetniji blok završavao na grobu bogatijeg i moćnijeg čovjeka. Tako se na klasičan način formirala tržišna vrijednost kamenog bloka temeljena na tadašnjem poimanju vrijednosti pojedinca u društvu. Vrijednost kamena i vrijednost čovjeka se stapala u jedinstvenu skalu vrijednosti.

Mogli bismo ustvrditi, prema toj jedinstvenoj skali vrijednosti, kako je stećak zapravo okamenjeni ego pokojnika. Reljef stećaka po veličini i kakvoći kamena oslikava tadašnju sliku ugleda i moći u društvu. Ego pokojnika je, iz prolaznosti tijela, preseljen u neprolaznost kamenog bloka.

Druga skala vrijednosti, opet temeljena na veličini bloka, simbolizira starost pokojnika. Manji blokovi su postavljeni na dječje grobove. Po ovoj skali, veličina bloka simbolizira mladost, nevinost i nejakost djeteta, preranost umiranja i suočenost s nedokučivošću smrti.

Na lokalitetu stećaka Radimlja ipak dominira skala vrijednosti prema kakvoći kamena. Zamjećuju se i izvjesni «pseudoblokovi», tj. kameni blokovi impozantne veličine ali male kakvoće. To su blokovi sječeni od riječnih terasa, dobro vezanih ali izrazito nehomogene strukture (riječni konglomerati). Veličina takvih blokova nije presudan element budući da im kakvoća daleko zaostaje za vapnenačkim blokovima. Primjerice, nisu mogli biti oslikani.

Estetski dojam im se brzo kviri ispadanjem slabije vezanih zrna u matrici bloka, iako im se globalna dimenzija očuvala sve do danas. Takvih stećaka inače ima u dolinama rijeka (aluvijima). Oni su svakako prvi na udaru zuba vremena i može se posigurno tvrditi da će u skorije vrijeme biti devastirani do neprepoznatljivosti. Tome će pridonijeti i ljudska nepažnja, iako prava zaštita za njih gotovo da i ne postoji. Mogu se navesti stećci u Bijelom Polju. Skupina ovakvih stećaka u blizini Munikozinih stijena u općini Rama gotovo su potpuno razoreni i neprepoznatljivi. Klesani su iz obronačnih breča.

Skala vrijednosti kvazimonolitnih blokova na lokalitetu Radimlja razvila se, dakle, u tri verzije:

- po veličini blokova asociranih na starost pokojnika;
 - po veličini i kvaliteti monolita asociranih na ugled i bogastvo pokojnika;
 - po veličini, kakvoći, estetskom dojmu i oslikanosti (rjeđe ispisanosti) stranica monolita asociranih na ugled, moć i politički položaj pokojnika;
- i jednoj «pseudoverziji»: po veličini bloka bez komponente kakvoće materijala u njemu.

Kameni blok se posebno pripremao u svrhu pisanja i slikanja. Prvo, morao je biti kvalitetniji blok, strukture podesne za slikanje i pisanje. Površina kamena koja se slika zaštićivana je okapnicom estetskog izgleda. One su klesane u padu i odvodile su kišnicu izvan oslikane površine. Podrazumijeva se da je blok bio strogo uspravno postavljen. Današnji nagnuti položaji posljedica su vremena: popuštanja temelja, djelovanja leda ili prevrtanja od znatiželjnika. Zamišljeni sustav odvodnje danas često ne funkcionira. Voda slobodno klizi oslikanim površinama erodirajući površine i korozivno djelujući na njih, što dovodi da su crteži teško zamjetni ili su potpuno nestali. Monolit se polako transformira u običan veći neprepoznatljiv kamen. U tom procesu blok prvo gubi oštre, klesane bridove i zauzima prirodno ravnotežni oblik. Takve kamene forme susrećemo na svim gradinama našeg podneblja. Korozija stijene je također višestruko pojačana pojavom kiselih kiša.

Poruke s crteža stećaka treba shvatiti u kontekstu globalne poruke koju prestavlja sam stećak kao kameni monolit i to svojom veličinom i kakvoćom stijene. Temeljnu poruku je, dakle, on sam odaslao, a crtež je samo treba dopuniti i istaći. Budući da je cijeli kompleks dizajniran u afirmativnom smislu prema uspomeni na pokojnika, crteži na stećcima trebaju pojačati taj dojam a samim tim vezu kamena i pokojnika učiniti intimnijom. Na ovom svijetu pokojnika i njegovu veličinu zastupa kameni blok. Ako svojom impozantnošću još uvijek nije ravan uspomeni pokojnika, tu su crteži da taj dojam pojačaju.

Otuda crteže treba shvatiti ne kao poruku da je, primjerice, netko bio kršćanin već da je to bio na uзорit način. Motiv lovca treba pokazati, ne da je pokojnik bio lovac, već kako je to bio veliki lovac itd.

Posebna pozornost svakako pripada križu klesanu iz kamena. Njega valja promotriti u svjetlu mehaničkih svojstava kamena iz koga se kleše. Sam simbol kamenog križa ističe neku religioznu osobinu pokojnika ili neko njegovo stanje kao patnju i sl. On je u tome bio velik i primjeren, kako to križ pokazuje. Međutim, simbolika križa u kamenu pojačana je i činjenicom da je u kamenu vrlo teško klesati veći križ a da se očuva duže vrijeme. Tvrdnja se zasniva na odnosu geometrije križa i mehaničkih svojstava kamena. Klesanju križa pogoduje homogen i izotropan materijal, a kamen je upravo suprotno. Naročito konzolni dijelovi križa u kamenu vrlo su osjetljivi radi makar i malih vlačnih napona, ali tijekom dugog vremena oni uspijevaju aktivirati i najmanje pukotine u strukturi kamena. Ali, upravo je za toliko morao biti veći motiv onoga tko se na taj posao odlučio. Otuda bi kamenu križ na stečku trebao biti najjači i najuvjerljiviji simbol pokojnika.

Znanost je danas dobro proučila tzv. vanjsku zemljinu dinamiku kojoj pripada i proces propadanja kamenih blokova. Ako bi, u tom svjetlu, trebalo znanstveno kvalificirati ugroženost kompleksa Radimlja, tada bi to izgledalo ovako:

1. pomjerenost blokova iz vodoravnog položaja omogućuje pretjeranu eroziju i koroziju zidova blokova;

2. kamenice u temeljima nekih stećaka se ne odvodnjavaju. Nakupljena voda se ledi razarajući fundament stećka. On gubi oslonac i ravnotežu te se nakreće ili prevrće;

3. pukotinski sustav stijene je u procesu progresivnog širenja. Inicijalni zijev pukotine je višestruko proširen djelovanjem leda, erozije i korozije vode koja struji pukotinom. Djelovanje leda je pojačano jer je oslabljeno dreniranje pukotina zbog nakupljanja bioloških organizama. Voda se stoga nakuplja u stjenkama i ledi. Led stvara nepodnošljiv vlačni napon koji pukotinu širi ili potpuno razara blok po površini pukotine.

Zanimljivo je napomenuti da većina danas jasno zamjetnih pukotina u blokovima nije bila niti vidljiva u doba klesanja. Utjecaj leda na blok sličan je učinku klina za cijepanje, budući da se na stijenu u oba slučaja generira isti napon. Narod to zove «cijepanjem stijene».

Sve pobrojane mehanizme raspadanja blokova stijene treba shvatiti u kumulativnom, međuzavisnom smislu. Tako, primjerice, led širi stjenke pukotina, to dovodi do jačeg strujanja vode, odnosno do povećanog erozivnog i korozivnog djelovanja, itd.

Opisani procesi su vrlo spori i zbog toga redovito zavaravaju promatrača. Dojam je da se zapravo ništa ne događa. I zaista u jednom ljudskom životu promjene su vrlo male. Međutim, ljudski život je kratak, a vrijeme teče u beskraj. U njemu procesi postaju temeljni destruktori svega oko nas. Tiha

voda bregove valja, stara je mudrost. K tomu, brzina razaranja materijala u režiji vanjske zemljine dinamike, sve je veća kako vrijeme odmiče. Pri kraju životnog doba jednog bloka brzina je iznenađujuća i za onoga tko poznaje te zakonitosti. Pjesnik stoga kaže:

Kamen je cvijet u kršu
Kamen izraste,
Kamen procvate,
Kamen miriše,
Kamen ostari,
Kamen umuire...

U duhu propadanja svega što se žilavo ne brani ili ne štiti valja promotriti ne samo ugroženost jednog lokaliteta stećaka već i opću destrukciju krškog prostora. Prostori sve više nalikuju kamenoj pustinji s oazama života. Totalna nebriga je povijesna konstanta ovih prostora već stoljećima i stoljećima. Posljedica je devastacija do neslućenih razmjera. Požari u zadnje vrijeme, bilo oni namjerni ili nenamjerni, samo su posljedica te devastacije. Vode je premalo u tlu te se biljni organizmi suše sve do točke samozapaljenja u ljetno doba.

Sve to u konačnom dovodi do masovnog odlaska mladih s ovih prostora u svijet. Uvjeti pod kojim žele ostati sve su složeniji ali i raznolikiji. Ne traži se samo fizički opstanak, zahtijeva se i duhovna dimenzija življenja. Zaboravlja se da ljudi žele boraviti na prostoru kome se iz nekog razloga dive i koji ih veže za sebe. Devastirani krški prostori to zasigurno nisu.

Krug između ostavštine naših predaka i njihova odnosa prema okolini i nas samih time je zatvoren a prošlost, sadašnjost i budućnost postale međuzavisne. Mladi će rado ostati na prostorima kojima se dive i koji ih za sebe vežu. Čak će i zov razvijene Europe i svijeta tada biti manje neodoljiv. Čini se da je ovog časa najveći smisao Radimlje, ali i drugih sličnih objekata i lokaliteta, upravo u tome.